

Tussen Rijn en Lek 1982 1 : tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied tussen Kromme Rijn en Lek

<https://hdl.handle.net/1874/9741>

TUSSEN RIJN EN LEK
TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN HET
GEBIED TUSSEN KROMME RIJN EN LEK

16e jaargang

nummer 1

maart 1982

Redactie-commissie

M.Bijleveld-Scholts, Schalkwijk; A.Graafhuis, Utrecht;
L.M.J.de Keijzer, Houten; G.de Nie, Schalkwijk (eind-
redactie); O.Wttewaal, 't Goy.

Redactie-adres

Molenpad 3, 3998 KE Schalkwijk, tel.03409-1580.

Inhoud van dit nummer

Jaarverslag van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'.

Jaaroverzicht 1981 van de penningmeester.

Jaarverslag van de archeologische werkgroep.

Een Romeins grafmonument te Werkhoven? door de archeo-
logische werkgroep 'Tussen Rijn en Lek'.

Historische demografie, door P.D.'t Hart.

Secretariaat van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'

T.Springer-Stam, Platolaan 10, Zeist. tel.03404-20627.

Lidmaatschap der vereniging, tevens abbonement op dit
tijdschrift: f.25,- per jaar (studenten en scholieren:
f.12,50), over te maken op rekening nr.32.98.07.498,
t.n.v. de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek', Rabobank
te Houten (postrek.nr.214585).

Jaarverslag van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' in het jaar 1981

I. Het ledenbestand

In 1981 werden 29 leden uitgeschreven, 18 nieuwe leden ingeschreven; de vereniging telt nu 219 leden.

II. Het bestuur

Op de jaarvergadering van 24 februari 1981 werd de heer De Keijzer herkozen; mevrouw De Nie kon dit jaar wegens andere werkzaamheden tot haar spijt niet actief deelnemen aan het bestuur. De heer F.Maarschalkerweerd heeft haar taak overgenomen.

Het bestuur was als volgt samengesteld:

H.M.J.Tromp	-voorzitter
L.de Keijzer	-vicevoorzitter
mw.T.Springer-Stam	-1e secretaresse
mw.C.J.v.d.Grind-v.Hengstum	-2e secretaresse
A.G.de Wit	-penningmeester
C.Dekker	-lid
F.Maarschalkerweerd	-lid

Het bestuur kwam dit jaar 3 keer bijeen. De kascommissie bestond uit de heren Koch en Van der Stoop.

Het jaaroverzicht van de penningmeester is elders in dit periodiek te vinden, evenals het verslag van de archeologische werkgroep.

III. Het periodiek

In 1981 verschenen 3 afleveringen van het periodiek. In de redactie kwam enige verandering: de heer A.M.Staal legde na vele jaren het redacteurschap neer. Het bestuur is hem dankbaar voor het werk dat hij voor de historische kring heeft gedaan.

Mevrouw De Nie heeft dit jaar ook van redactie-werkzaamheden moeten afzien. De heer O.Wttewaal trad tot de redactiecommissie toe.

Het bestuur wil langs deze weg iedereen bedanken die zich ingezet heeft voor de vereniging, in het bijzonder die leden die elke keer weer bereid waren om periodieken en aankondigingen rond te brengen.

IV. Het verenigingsprogramma

Op donderdag 29 januari 1981 hield mevrouw drs. J.M.Adriaans-Buij in Odijk haar tweede lezing over modegeschiedenis, maar nu over de 20e eeuw. Mevrouw Adriaans ging nog even terug naar de 14e eeuw door middel van prachtige dia's, daarna naar de 16e en 18e eeuw: bv. japonnen met een wespentaille en een lange sleep. In 1920 kwamen voor het eerst de pyama's voor dames en heren. In 1924 werd de eerste strandkleding getoond in Scheveningen. Op het strand lopen ermee was wel beperkt: men mocht van paaltje naar paaltje, waar ook nauwlettend op werd toegezien. Ook de carnavalskleding kwam toen sterk naar voren. In 1930 werden ook weer de lange japonnen gedragen. De herenkleding in de jaren '30 was heel eenvoudig en minder stijlvol. Ook in deze jaren werd er veel zelf gemaakt uit modebladen. De overalls waren ook in de jaren '60 erg in opgang. In de jaren na de oorlog kwamen er veel kunststoffen in de handel. Na de jaren '60 ging de kleding vlotter en makkelijker worden, vooral voor de jeugd. In 1952 kwamen er al boetieks. Mevrouw Adriaans besloot haar lezing met een aantal wat meer speelse dia's.

Op 24 februari hield de heer R.Horreüs de Haas in het Dorpshuis te Houten een lezing met dia's. Uitgangspunt was de vraag, of de mens van nu nog in staat is te leven met de mogelijkheden, die de mens in de late steentijd ten dienste stonden. Gedurende

twee jaar bereidde een groep van 6 volwassenen en 2 kinderen zich in de weekends voor op een verblijf van 1 maand, onder minimale omstandigheden, in de Flevo-polder. De ervaring van de groep was, dat het onmogelijk is om in één keer de stap terug te doen. Alles diende zorgvuldig te worden voorbereid door o.a. allerlei technieken aan te leren. Moderne voorwerpen mochten slechts dan gebruikt worden, indien bewezen was, dat de groep in staat was ze ook zelf te vervaardigen. Via dia's en films zagen we hoe de groep zelf hutten bouwde, potten, manden, naalden etc. vervaardigde.

Mevrouw drs.C.S.Oldenburger-Ebbers hield een lezing op 24 maart 1981 in Bunnik, over verschillende tuin-stijlen in Nederland vanaf de middeleeuwen tot in onze tijd. Mevrouw Oldenburger begon haar lezing met een dia van een kruidentuin uit de Middeleeuwen. De tuinen in Nederland zijn afgeleid van tuinen uit Italië en later uit Frankrijk. Er zijn nog tuinen die nog bestaan en die zijn nagemaakt uit de 16e eeuw. De tuinen werden beïnvloed door het buitenland, maar het water er omheen is iets dat specifiek is voor Nederland. Ook de slangenmuren er omheen kwamen alleen in Nederland voor; er werden bloemen tegenaan gepoot. In Nederland zijn geen symmetrische tuinen meer; door verwaarlozing zijn het landschapstuinen geworden. Mevrouw Oldenburger liet prachtige dia's zien over oude parken, waar tot op heden nog wel wat van in stand is gebleven, zoals bv. park Roosendaal met zijn prachtige schelpengrot, die nog niet zo lang geleden helemaal is gerestaureerd, hetgeen geheel met de hand is gedaan: een nabootsing van schelpengrotten van vroeger jaren. Ook zijn er in ons land verschillende plaatsen waar nog een kleine aanduiding te zien is van tuinen zoals ze vroeger zijn geweest: vooral bij kastelen en buitenplaatsen is dit soms nog heel goed zichtbaar.

Op 28 april 1981 werd te Langbroek een lezing gehouden door de heer B.W.G.Wttewaal uit Den Haag. Het onderwerp was: antieke kleine zilveren gebruiksvoorwerpen. Van omstreeks 1700 tot 1850 zijn de lodereindoosjes het

meest in omloop geweest. De heer Wttewaal heeft ook zelf een verzameling van allerlei doosjes. Om goed te onderscheiden uit welk tijdperk het zilver komt, moet men wel goed bekend zijn met de zilvermerken die in ieder oud zilveren voorwerp staan. Daaraan kan men de maker en het jaartal herkennen. Lodereindoosjes zijn reukdoosjes. De pepermuntdoosjes dateren ongeveer uit 1800, maar de snuifdoosjes zijn veel ouder. In 1680 wist men al van het bestaan ervan. Ook de tabaksdozen (die groter zijn) kende men al omstreeks diezelfde tijd. Pijpepeuters zijn ongeveer uit 1780; ook de pijpepenen, maar die zijn zeldzamer. Ze kwamen allemaal al eeuwen eerder voor. Messen, vorken en lepels zijn ook in de periode 1710-1780 sterk naar voren gekomen.

Na de pauze vervolgde de heer Wttewaal zijn lezing met prachtige dia's, over de roomlepels, die voornamelijk voorkwamen in de Noordelijke provincies. De strakke Empire-stijl is opvallend. Strooilepels komen daarentegen voor in het gehele land; scharenkokers waren ook al bekend in 1670. In de pauze werden de vele meegebrachte voorwerpen door de heer Wttewaal kritisch bekeken en gekeurd.

De dagexcursie op zaterdag 30 mei bracht een volle bus naar enkele Gelderse kastelen en tuinen. Onder deskundige leiding werd een bezoek gebracht aan kasteel Middachten. Daar werd, na een kopje koffie, de beletage van het kasteel bezichtigd, waarna een rondgang door de tuin volgde. Kasteel Rozendaal bood prachtige waterpartijen, de unieke schelpengrot, de bedriegertjes, enz. Na de koffietafel stond kasteel Keppel op het programma en tot slot werd kasteel Bergh bezocht.

Op 28 september werd een lezing te Houten verzorgd door drs. H. Sarfatij, verbonden aan de R.O.B. te Amersfoort, over stadskernonderzoek in Dordrecht. Het middeleeuwse stadskernonderzoek in Dordrecht was mogelijk door een ingrijpende sanering van de binnenstad. Na 10 jaar opgraven (1968-1978) heeft men nu een beeld van het ontstaan en de ontwikkeling van Dordrecht. De oudste bodemvondsten tonen aan dat Dordrecht tussen

1150 en 1200 is ontstaan op een strategisch goed gelegen punt voor de scheepvaart; hier moesten de zeeschepen hun goederen verladen in binnenschepen. De eerste bewoning, die gelegen was langs twee straten op de oever van een binnenwater, werd al in 1240 uitgebreid. Door het aanbrengen van beschoeiingen, stevig verankerd in de ondergrond, en het ophogen met kleiplaggen zowel naar het westen (rivierzijde) als naar het oosten, waar een drassige ondergrond dit noodzakelijk maakte, kon het woongebied vergroot worden.

In de loop van een paar eeuwen is de stad op deze manier steeds uitgebreid. In de 14e en 15e eeuw was Dordrecht een bloeiende stad door zijn internationale handel. De vele vondsten - behalve aardewerk ook schoenen, messen, botten, graten, vruchten en zaden - geven een beeld van het dagelijks leven en de handelsactiviteiten. Na de 16e eeuw wordt een groot deel van de handelsactiviteiten overgenomen door Rotterdam. Dordrecht verloor hiermee zijn vooraanstaande positie.

Dr.E.Muller sprak op 27 oktober 1981 over het kadaster als hulp bij oudheidkundig onderzoek. In Nederland is het kadaster tot stand gekomen toen ons land - in 1810 ingelijfd bij Frankrijk - in 1811 bevel kreeg van Napoleon grondeigendom op te meten, om zo tot een rechtvaardiger grondbelasting te komen en tevens de rechtszekerheid te bevorderen. Het land werd daartoe in zogenaamde 'kadastrale gemeenten' verdeeld, die doorgaans samenvallen met de burgerlijke gemeenten. Iedere kadastrale gemeente is verdeeld in een aantal secties; een sectie is onderverdeeld in percelen.

Na opmeting van alle grondeigendommen en het vervaardigen van kaarten werd in 1832 het kadaster in gebruik genomen. Veel kaarten dateren nog uit de eerste decennia van de 19e eeuw en ze kunnen - met verwijzingen naar oudere administraties - een hulpmiddel zijn bij historisch onderzoek. Nu gebruikt men moderne methodes: voor hermetingen wordt gebruik gemaakt van luchtkartering en het in kaart brengen gebeurt niet meer op papier, maar op plastic.

Toen in 1810 hier - naar Frans voorbeeld, evenals

het kadastrale stelsel - het hypothecaire stelsel werd ingevoerd en in 1838 door het Burgerlijk Wetboek het zakenrecht en het recht op hypotheek werd geregeld, werd dit gekoppeld aan de kadastrale indeling. Deze z.g. openbare registers moeten altijd geraadpleegd worden bij iedere eigendomsoverdracht.

Op 12 november 1981 volgde een excursie naar het Kadaster te Utrecht. 33 personen maakten gebruik van de mogelijkheid de theorie van de lezing in de praktijk te zien.

De bevolkingsgeschiedenis, een boeiend bedrijf was het onderwerp van de lezing op 26 november 1981. Drs.P.D. 't Hart hield er een boeiend betoog over. Een samenvatting van deze lezing door de spreker is te vinden elders in dit periodiek.

Op zondag 13 december 1981 kwamen 30 leden naar het Catharijneconvent te Utrecht, waar de heer C.Staal ons rondleidde op de tentoonstelling 'Geloof en satire rond 1600'.

december 1981

C.J.v.d.Grind-v.Hengstum
T.Springer-Stam

Jaaroverzicht Historische Kring 1981

Saldo Rekg.Crt.		Lezingen-honoraria	
per 31-12-80	f.2.463,84	en boekenbonnen	f. 838,50
Saldo Spaarrekg.		Periodiek	f.1.814,96
per 31-12-80	f. 541,42	Porti	f. 820,50
Ontv.Contr.etc.	f.6.210,74	Aandeel excursie	
Ontv.rente	f. 79,84	Gelderland	f. 284,14
		Helft abt. U.N.	f. 101,10
		Kantoorbenodigdh.	f. 255,15
		Zaalhuur	f. 385,90
		Bestuurskosten	f. 381,50
		Diversen	f. 56,50
		Saldo Rekg.Crt.	
		31-12-81	f.3.789,12
		Saldo Spaarrekg.	
		31-12-81	f. 568,47
			<u>f.9.295,84</u>
	<u>f.9.295,84</u>		

Jaarverslag van de Archeologische Werkgroep

In 1981 is het zoeken naar archeologisch materiaal bij het verbreden van het Amsterdam-Rijnkanaal voortgezet. Reeds in 1980 werden daar een groot aantal scherven en beenderen gevonden, afkomstig van een bewoning uit het begin van de jaartelling.

Van de nederzetting zelf zijn geen grondsporen aangetroffen, doch de bewoning moet in de onmiddellijke nabijheid hebben gelegen, gezien het grote aantal scherven dat is gevonden. Mogelijk zijn de houten paalpunten die in augustus op de reeds afgegraven grond werden gevonden hier een aanwijzing voor.

In september 1981 is de verbreding van het kanaal gereedgekomen en het onderzoek afgesloten, waarna de vondsten voor beschrijving worden verwerkt.

Dit geldt ook voor de vondsten van Overdam 1978-1979; hiervan is reeds een begin gemaakt met de beschrijving, doch gezien de grote verscheidenheid van het materiaal zal dit nog geruime tijd vergen. Na het gereedkomen zullen de resultaten van beide in het periodiek worden gepubliceerd.

Wel is in 1981 gereedgekomen het verslag van een onderzoek naar de vindplaats van een romeins grafmonument in Werkhoven. Van dit monument zijn in 1839 en 1844 een aantal vrij grote fragmenten gevonden, die zich nu in Leiden in het Museum voor Oudheden bevinden.

Vooraf de laatste jaren is door het voornoemde museum, maar ook door archeologisch geïnteresseerden, getracht de vindplaats te achterhalen, om mogelijk ook de ontbrekende stukken nog te vinden. Doch de aantekeningen die in 1839-1844 hierover zijn gemaakt beperken zich tot de mededeling dat de vondsten zijn gedaan op een terrein 'genaamd de Zure Maat gelegen onder Werkhoven'.

Wij hopen, dat het onderzoek van de werkgroep ertoe zal bijdragen de vindplaats wat dichter te benaderen, en danken onze vriend en medewerker Antoon van Schip voor het samenstellen van de gegevens.

In september is door de werkgroep geassisteerd bij een opgraving door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek op het industrieterrein 'De Doornkade' te Houten: een opgraving van een inheemse bewoning uit het begin van de jaartelling. In totaal zijn hier drie zaterdagen gegraven.

Tot afsluiting van het jaar 1981 verleende de werkgroep medewerking aan de tv-uitzending 'Kronycke', een programma van Joop Reinbout en Niki Rossner, waarin werd verteld over de amateur-archeoloog en zijn werkzaamheden.

Tenslotte danken wij eenieder die ons in 1981 toestemming gaf om op zijn terrein te lopen, ons scherven bezorgde, en ons aanmoedigde hiermee door te gaan.

L.de Keijzer

EEN ROMEINS GRAFMONUMENT TE WERKHOVEN?

- Verslag van een bronnen- en terreinonderzoek -

VOORWOORD

Een woord van dank is hier onzes inziens op zijn plaats.

Aan prof.dr. Dekker van het Rijksarchief te Utrecht voor het ons verschaffen van de stukken opgenomen in de bijlagen II en VI. In beide gevallen gaat het om gegevens die in vakkringen nog niet bekend waren en waarvan we dankbaar gebruik hebben gemaakt in het onderzoek.

Aan de heer Kamps die ons via drs. van Tent, de

provenciaal archeoloog, eveneens literatuur verschaft over de op de "Zure Maat" gedane vondsten, zie de bijlagen I, III, IV en V.

Aan het ROB te Amersfoort voor het beschikbaar stellen van de kaart, bijlage VIII.

Aan het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden dat ons zeer bereidwillig in de gelegenheid stelde om de fragmenten van het grafmonument, die niet meer voor het publiek te bezichtigen zijn, aan een nader onderzoek te onderwerpen.

Zeker niet in de laatste plaats zijn we dank verschuldigd aan de boeren die ons toestonden om terreinonderzoek op hun landerijen te verrichten.

Riny van Schip tenslotte, bedanken we voor de verzorgde wijze waarop ze de tekst zwart of wit zette.

I. INLEIDING

De "Gids voor de verzameling van Griekse en Romeinse beeldhouwwerken" (uitgave 1951) van het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden openslaande op pagina 3 lezen we in de vierde alinea, als onderdeel van een beschrijving van de inrichting van de vestibule van het museum:

"Hiertegenover, bij de trap, zijn gedeeltelijk in reconstructie, fragmenten van een groot grafmonument opgesteld, gevonden in 1839/1844 te Werkhoven (Utrecht)".

Hoewel de fragmenten thans niet meer door het publiek bezichtigd kunnen worden, zal menige bezoeker afkomstig uit de streek rond Werkhoven, indertijd bij confrontatie met deze vondsten verwondering gevoeld hebben. Waarschijnlijk zal hij gedacht hebben: "Werkhoven, moet dat niet Vechten zijn?". Uit Vechten zijn immers vele Romeinse vondsten bekend. Maar nee, er staat duidelijk Werkhoven. Waar zouden die stukken dan gevonden moeten zijn? En hoe zijn die fragmenten daar gekomen? Verder mijmerend zou hij zich afgevraagd hebben: "Zou er, zo'n kleine tweeduizend jaar geleden een treurende rouwstoet over de wegen van het huidige Werkhoven getrokken zijn om een belangrijke Romein naar zijn laatste rustplaats te begeleiden?" "Of werd dat monument opgericht om zijn nagedachtenis te eren?"

Als we een antwoord proberen te vinden, kunnen we maar van heel weinig feiten uitgaan. Eigenlijk zijn er maar vijf "hard" in letterlijke én figuurlijke zin, namelijk de vijf fragmenten zélf, die in 1839 en 1844 gevonden zijn. De exacte plaats waar de vondsten gedaan zijn, ging voor het nageslacht verloren doordat men naliet om na de opgravingen de juiste locatie adequaat vast te leggen, zodat verdere nasporingen op de vindplaats, door Brunsting "zeer aantrekkelijk om uit te voeren" genoemd, zie bijlage III, niet meer mogelijk waren.

Toen we met het onderzoek begonnen hadden we dan

ook slechts de beschikking over een aantal vage, en voor een deel voor meersoortige uitleg vatbare, aanwijzigingen t.a.v. de vindplaats en enige zeer vage hypothesen over wat de functie en herkomst van die fragmenten zou kunnen zijn, die we uit de toen beschikbare literatuur bij elkaar gezocht hadden.

Met dit verslag worden een aantal doelen nagestreefd. Op de eerste plaats hebben we geprobeerd om de geïnteresseerde lezer een overzicht te bieden van de literatuur die we tot nu toe over de vindplaats, de vondsten en de functie van de fragmenten verzameld hebben. Wij meenden hem hierdoor de mogelijkheid te kunnen geven om zélf, los van ons, deze bronnen te interpreteren en zélf tot, mogelijk andere, conclusies te komen dan wij getrokken hebben. Met dit doel zijn de bronnen waaruit we voor het onderzoek geput hebben integraal in de bijlagen opgenomen.

Een tweede doelstelling die met dit verslag beoogd wordt is om onze pogingen weer te geven om te komen tot precisering van de vindplaats, waardoor men eventuele nasporingen zou kunnen concentreren op een kleiner gebied dan voorheen.

Een derde doel dat we met dit verslag voor ogen hebben is een platform te bieden, een basis waarvan volgende speurders naar de juiste vindplaats uit zouden kunnen gaan.

Het door de werkgroep verrichte onderzoek heeft

zich daarom in de eerste plaats toegespitst op een bronnenonderzoek, teneinde zoveel en zo exact mogelijke aanwijzingen te krijgen over de vindplaats van de fragmenten. Op de tweede plaats is gelijktijdig getracht door terreinonderzoek aanwijzingen voor verstorning van de bovenlaag, door ontgraving e.d., op het spoor te komen in het gebied dat als potentiële vindplaats in aanmerking zou kunnen komen en daar te zoeken naar sporen die zouden kunnen duiden op Romeinse bewoning of bebouwing.

In het tweede hoofdstuk geven we beknopt weer de geschiedenis van de ontdekking van de fragmenten.

Verder bieden we een overzicht van de gegevens die zouden kunnen dienen om te vindplaats te preciseren, en van de nasporingen, voorzover ons bekend, die in latere tijd naar de vindplaats gedaan zijn.

In het derde hoofdstuk brengen we verslag uit van de resultaten van het terreinonderzoek.

Het vierde hoofdstuk geeft daarna de overwegingen die geleid hebben tot het opstellen van een aantal hypothesen over de vindplaats, de functie van de fragmenten en hoe ze in Werkhoven beland zijn.

In een nabeschouwing, hoofdstuk vijf, wordt daarna getracht om de verkregen resultaten te evalueren: het belang van het verrichte onderzoek aan te geven.

2. HET LITERATUURONDERZOEK

In 1839 werd bij grondwerkzaamheden op land behorende aan "den Heere" de Beaufort en verpacht aan "den landman" de Bruin een steen "op een aanmerkelijke diepte" opgegraven.

Bestudering van de vondst op 15 december 1842 door de heer Janssen, Conservator van 's Rijks Museum voor Oudheden, leidde tot de conclusie dat het gevonden fragment Romeins moest zijn en tot een grafmonument behoord moest hebben.

Van de Bruin hoorde Janssen ook dat er nog een stuk in de grond zat dat men er in had laten zitten omdat het te zwaar was. Als aanduiding van de vindplaats verstrekt Janssen ons de volgende gegevens, zie ook bijlage I:

- het fragment is gevonden op de "Zure Maat"
- de vindplaats ligt op een rechte lijn tussen Utrecht en Wijk bij Duurstede wanneer men: "ter ééner zijde het oog op de Doms-kerk te Utrecht, en ter andere, op de Jans-kerk te Wijk bij Duurstede vestigt"
- op deze plaats komt de oude of kromme Rijn het allernaast bij de weg en zeer nabij de plek, waar de steen gevonden is.

Helaas is de conclusie van Janssen dat het weinig zwaarigheid op zal leveren om de vindplaats

terug te vinden omdat de landlieden de plaats aan kunnen wijzen, niet meer juist, deze mogelijkheid is na een kleine 100 jaar, definitief? (of zou het met spiritisme lukken?) uitgesloten.

Voor een uitvoerige beschrijving van het fragment wordt naar bijlage I verwezen.

Op 2 maart 1844 benadert Janssen de heer de Beaufort, zie ook bijlage II, met het verzoek om het andere fragment, indien terug te vinden, op te mogen graven en in bezit te nemen voor "Leiden". Janssen is als hij de brief schrijft blijkbaar vergeten dat hij van de Bruin gehoord heeft dat het stuk "op een aanmerkelijke diepte gevonden is", gezien het feit dat hij hierin de mogelijkheid oppert dat het fragment ontdekt zou zijn bij het ploegen.

Het antwoord van de Beaufort hebben we niet op kunnen sporen, maar zeker is dat hij toestemming voor de opgraving gaf en de vondsten afstond. In 1844 werd deze "voor rekening van den lande", zie ook bijlage III, verricht, waarbij er nog vier fragmenten aan het licht kwamen.

De opgraving werd vermeld in het Museumverslag van 1845 (in de Staatscourant, 18 februari 1845), zonder dat bijzonderheden over de vondstomstandigheden gegeven werden. Hierdoor is niet duidelijk hoever men de grond ontgraven heeft, welk oppervlak, tot welke diepte, en of er andere bouwfragmenten: dakpannen of

funderingsmateriaal, gevonden zijn.

De veronderstelling van Brunsting (zie bijlage III) geuit aan het begin van zijn artikel, dat de fragmenten deel uitgemaakt kunnen hebben van een grafmonument ter plaatse, wordt daarom niet gesteund, maar overigens ook niet weerlegd.

In de loop der jaren is de juiste plaats waar de vondsten gedaan zijn in vergetelheid geraakt, zij die er van op de hoogte waren stierven en namen het geheim mee in hun graf.

Individueel probeerde men soms wat nasporingen te doen. Blijkbaar n.a.v. een gesprek dat hij met de heer Brunsting had, verrichtte de heer Haefkens, burgemeester van Houten, Schalkwijk en Tull en 't Waal op eigen kosten enige nasporingen. Hij liet ook op het perceel waarop z.i. de vindplaats gelegen was graven, echter zonder resultaat. Zijn bevindingen legde hij vast in brieven aan de heer Modderman van het ROB en de heer Brunsting van het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden, respectievelijk bijlage V en IV.

Uit deze brieven blijkt dat Haefkens van mening is dat alleen het perceel nr. 170 in aanmerking kan komen als locatie van de vondsten. Dit perceel ligt inderdaad in een groter gebied, dat in zijn geheel "de Zure Maat" genoemd wordt, zie de kaart bijlage V.

In het Rijksarchief te Utrecht bevindt zich echter

een kasboek van de familie de Beaufort, waarin op een kaart aangegeven staat welke percelen de heer de Bruin in pacht had. Van deze percelen liggen er blijkens de perceelnummers twee op de Zure Maat, namelijk de nummers 170 én 174, terwijl de meeste resterende percelen zeer dicht aan de oude Kromme Rijn gelegen zijn, zie bijlage VI.

In later tijd heeft men blijkbaar wel van de conclusies van de heer Haefkens gebruik gemaakt om de vraag naar de vindplaats van de fragmenten, gesteld door belangstellenden, te beantwoorden, zie bijlage VII. (Opmerkelijk is in de brief van de heer van de Pas dat deze blijkbaar niet op de hoogte is van het feit dat er in 1844 een "officiële" opgraving geweest is.) Over eventuele resultaten die de heer van de Pas met zijn onderzoek boekte is ons verder niets bekend.

3. HET TERREINONDERZOEK

Vooraf willen wij enige woorden wijden aan de competentie van degenen die het terreinonderzoek verricht hebben. Al de leden van de werkgroep zijn zeer wel in staat om een breed scala van bewonings- en bouwingsporen te herkennen. Het gebied waarin Houten, Odijk en Werkhoven liggen is zeer rijk aan bewoningsporen. In de streek rond Houten ligt daarbij de na-

druk op de Romeinse en Inheems-Romeinse sporen, terwijl daar Karolingische en andere vroeg-Middeleeuwse ook niet zeldzaam zijn. In de rest van het gebied worden Romeinse vondsten minder frequent gesignaleerd. Door een jarenlange ervaring, in de praktijk opgedaan, is ieder lid van de groep in staat om een grote verscheidenheid van Romeinse en Inheems-Romeinse vondsten: fragmenten van molen- en slijpstenen, van aardewerk, van brons, of van bewerkt been, of bouwfragmenten, als zodanig te determineren.

Aanvankelijk was het de bedoeling om alleen een onderzoek te doen d.m.v. grondboringen op het terrein C 170. Bij bestudering van de literatuur bleek echter dat daaruit een aantal gegevens gehaald konden worden die elkaar tegenspraken en niet op hetzelfde terrein, i.c. C 170, zouden kunnen slaan. (We beschikten toen nog niet over de gegevens uit het kasboek van de familie de Beaufort, zie bijlage VI).

Het ging hierbij vooral om de volgende gegevens:

- de vondst zou gedaan zijn op de "Zure Maat"
- de vondst zou gedaan zijn dicht bij een weg
- de vondst zou gedaan zijn dicht bij de oude Kromme Rijn
- Haefkens noemt C 170 expliciet als gebied van de vindplaats.

Perceel C 170 ligt inderdaad op de "Zure Maat", grenst

aan een weg, maar is op het dichtstbijzijnde punt nog altijd een goede vijfhonderd meter van de oude Kromme Rijn verwijderd. Hoewel de "Zure Maat" wel dichter bij de oude Kromme Rijn komt, het perceel C 174 ligt op ongeveer driehonderd meter van dat watertje, is dat ook niet direct te beschouwen als "dicht bij".

Omdat deze gegevens geen uitsluitsel gaven besloten we alle daarvoor in aanmerking komende percelen in ons onderzoek te betrekken. We zagen daarom af van de grondboringen omdat het gekozen gebied te groot was om het systematisch op deze wijze te verkennen. Verder werd overeen gekomen om, uitgaande van het feit dat het eerste fragment op "eene aanmerkelijke diepte" was gevonden, mogelijk dus bij het plaatsen van een paal, het afgraven van zand, of het maken van een drinkplaats voor vee, ook te letten op grondverstoringen die daarop zouden kunnen duiden.

Op een drietal zaterdagmorgens in het najaar werd met een zestal personen deze terreinverkenning uitgevoerd. Allereerst werd C 170 verkend. Enerzijds hadden we het geluk dat de boer daarop maïs verbouwd had die net geoogst was, het land was daardoor "kaal" en in ideale conditie om terreinonderzoek op te doen, ware het niet dat de boer na de oogst stevig gegierd had. Het geurde nog maar een beetje, maar het vergemakkelijkte het doen van oppervlaktevondsten niet. Ondanks naarstig zoeken werd er op het land geen

enkele Romeinse of Inheems-Romeinse scherf gevonden, en er werden ook geen sporen van ontgraving gevonden.

Dit was wel het geval op het perceel C 171, zie bijlage VI, waar een duidelijke inzinking in het terrein aanwezig was, op de kaart aangegeven met een gestreept cirkeltje. Dit terrein is echter nooit door de Bruin gepacht geweest.

Verkenning van enige andere terreinen gelegen op de "Zure Maat" die begroeid waren met gras, waardoor oppervlaktevondsten alleen mogelijk waren in de aanwezige molshopen: resultaat nihil, leverde ook een aantal oppervlaktestoringen op. Eén verstoring was duidelijk een zandontgraving, de andere een drinkplaats voor het vee. Hoewel deze terreinen ook nooit door de Bruin gepacht waren, was de aanleiding om ze aan een nader onderzoek te onderwerpen het feit dat er tot voor enige jaren een pad liep. Daar deze ex-weg de kavels gevolgd had, vermoedden we dat hij al zeer lang geleden in gebruik was. Nu zijn Romeinse grafmonumenten zeer vaak geplaatst aan wegen, zodat er onzes inziens een, overigens kleine mogelijkheid, bestond dat het aan deze weg gelegen had.

Ook onderzoek op terrein C 174 en op C 176 leverde niets op. Hoewel het stuk land C 176 net geploegd was, werd er ondanks nauwkeurig zoeken geen enkel Romeins bewoningsspoor gevonden.

Onderzoek op de terreinen C 269, 270, 271 en

272 gaf als resultaat dat vastgesteld werd dat op deze terreinen gelegen aan de Kromme Rijn, veel niveauverschillen voorkomen, wat overigens niet zo verwonderlijk is pal langs een rivier. Ook op deze percelen, alle in gebruik als weiland werden geen oppervlaktevondsten gedaan.

Tegen de verwachting in bleek het veldonderzoek geen enkel resultaat op te leveren dat ons wijzer zou kunnen maken omtrent de vindplaats van de fragmenten.

4. HYPOTHESEN

4.1. Gegevens die een aanwijzing zouden kunnen zijn voor de vindplaats

4.1.1 *Gegevens in bijlage I*

- a) boer de Bruin had het land in 1839 in pacht van de heer de Beaufort,
- b) het fragment werd gevonden op een akker de zure maat geheten,
- c) de vindplaats ligt in een rechte lijn tussen de Dom in Utrecht en de St. Janskerk in Wijk bij Duurstede,
- d) de oude Kromme Rijn komt ter hoogte van de vindplaats het allernaast bij de weg, én,
- e) de oude Kromme Rijn vloeit zeer nabij de plek waar het fragment gevonden is voorbij.

4.1.2 *Gegevens in bijlage V*

- a) de afbakening van de "Zure Maat", in de tekening wordt aan één zijde geen afbakening gegeven,
- b) het perceel C 170 als vindplaats.

4.1.3 *Gegevens in bijlage VI*

- a) de door de Bruin gepachte twee percelen namelijk C 170 en 174 gelegen in het gebied door Haefkens (in bijlage V) aangegeven als "Zure Maat",
- b) in het verlengde van de percelen C 170 en 174 respectievelijk de percelen C 188 en C 176 (C 189 en C 177 zijn de bij de percelen behorende stukken weg).
- c) langs de oude Kromme Rijn de percelen C 269, 270, 271, 272 en 273.

4.2. Discussie

4.2.1 *De betrouwbaarheid en feitelijkheid van de gegevens t.a.v. de vindplaats*

T.a.v. punt 4.1.1 a): land gepacht door de Bruin. Onzes inziens is dit gegeven betrouwbaar en feitelijk, wat in zou houden dat de Bruin van de Beaufort de in paragraaf 4.1.3 genoemde percelen in pacht had in 1839.

T.a.v. punt 4.1.1 b): gevonden op de akker de zure maat. Dit punt moet betrouwbaar zijn, de Bruin zal indertijd zelf het best geweten hebben hoe die

akker heette, het is echter niet feitelijk. De afbakening gegeven door de heer Haefkens zou feitelijk kunnen zijn, punt 4.1.2 a), ware het niet dat:

- a) Haefkens van wat z.i. de "Zure Maat" is, niet de afbakening aan vier zijden geeft,
- b) Haefkens, onjuist, concludeert dat C 170 het enige perceel is, dat in aanmerking zou kunnen komen. Volgens punt 4.1.3 a) immers, had hij ook C 174 moeten vermelden. Het is niet bekend aan welke bronnen Haefkens zijn conclusies ontleent, maar zeker niet aan het kasboek van de Beaufort (bijlage VI). De mogelijkheid bestaat dan ook dat punt 4.1.2 a): de afbakening van de "Zure Maat", onbetrouwbaar is.

T.a.v. punt 4.1.1 c): vindplaats in een rechte lijn tussen de Dom te Utrecht en de St. Janskerk te Wijk bij Duurstede. Het is onzes inziens onmogelijk dat Janssen, staande in de buurt van de vindplaats, dit heeft kunnen vaststellen. Proeven in het gebied konden deze bewering geen steun verlenen. Daar Janssen in zijn beschrijving van het eerste fragment een nauwgezet waarnemer blijkt, lijkt het ons dat hij dit niet lichtvaardig beweert. Wat opvalt in zijn beschrijving van de streek, bijlage I, is dat hij de vele bochten in de Kromme Rijn beschrijft tussen Wijk bij Duurstede en Utrecht. Het is mogelijk dat Janssen dit met eigen ogen gezien heeft, het geeft

echter ook voedsel aan het vermoeden dat Janssen een kaart geraadpleegd heeft en wetend waar de vindplaats was, ontdekt heeft dat een rechte lijn getrokken op de kaart tussen de Dom en de St. Janskerk de bocht in de Kromme Rijn ter hoogte ongeveer van de vindplaats sneed. Naarstig speuren van een van onze leden, leverde een kaart op, zie bijlage VIII, waarop dit inderdaad het geval was.

Dit gegeven is, hoewel niet ten volle betrouwbaar en feitelijk, wél betrouwbaar genoeg om als aanvullend bewijs te dienen.

T.a.v. punt 4.1.1 d): de oude Kromme Rijn komt het naast aan de weg nabij de vindplaats. Dit is een betrouwbaar en feitelijk gegeven daar Janssen dit ter plekke zelf heeft kunnen vaststellen. De kaart uit bijlage VII raadplegende, is dit het geval ter hoogte van C 272 en ter hoogte van het gedeelte van C 270 dat aan het water grenst.

T.a.v. punt 4.1.1 e): de oude Kromme Rijn vloeit zeer nabij de vindplaats voorbij. Om dezelfde reden als hier boven is dit gegeven betrouwbaar, echter niet feitelijk. Janssen schrijft: "Zeer nabij", hetgeen onzes inziens binnen een afstand van maximaal honderd meter, maar waarschijnlijk nog minder, moet liggen. Het is immers niet gebruikelijk, om een bepaalde situatie in ogenschouw nemend, anders dan een afstand van enige tientallen meters in termen van "zeer nabij" te beschrijven.

4.2.2 *Conclusies*

Als *betrouwbaar en feitelijk* zijn te beschouwen het gegeven:

- dat de Bruin de in bijl.VI genoemde percelen pachtte,
- dat de oude Kromme Rijn het naast aan de weg komt bij de vindplaats.

Als *betrouwbaar* zijn te beschouwen de gegevens:

- dat de vindplaats op een akker, toen de "Zure Maat" geheten, ligt,
- dat de oude Kromme Rijn maximaal binnen honderd meter van de vindplaats ligt,

En als *in mindere mate betrouwbaar*:

- dat de vindplaats op de rechte lijn ligt tussen de Dom en de St. Janskerk.

Als *onbetrouwbaar* zijn te beschouwen de gegevens:

- dat de fragmenten op C 170 gevonden zouden zijn,
- de ligging en afbakening van de "Zure Maat", zoals door Haefkens aangegeven.

4.3. *Hypothesen t.a.v. de vindplaats*

Combinatie van de feitelijke én betrouwbare gegevens met het gegeven dat de vindplaats op de "Zure Maat" ligt, is alleen mogelijk uitgaande van de veronderstelling dat a) Haefkens de ligging van de "Zure Maat" onjuist afbakende en dat niet de Achterdijk (thans Hollende Wagen weg), maar de Onderdijk (thans Watertorenweg) de begrenzing van de "Zure

Maat" was, of b) dat Haefkens de afbakening juist weergaf, maar dat de Bruin het land, liggende in het verlengde van de percelen op de "Zure Maat", ook als "Zure Maat" aanduidde. In beide gevallen echter wordt het mogelijk om de percelen C 176 en 188 ook als "Zure Maat" te beschouwen en in dat geval zijn de bovengenoemde gegevens wél te combineren.

Uitgaande van de gegevens dat de vindplaats:

- op een gepacht perceel van de Bruin ligt,
- zeer dicht bij een weg én zeer nabij de oude Kromme Rijn,
- op de "Zure Maat" ligt,

gecombineerd met de veronderstelling dat de percelen C 176 en 188 ook tot de "Zure Maat" behoren, is dan de volgende hypothese te formuleren.

Hypothese I

Het enige perceel dat aan al de bovenstaande eisen voldoet is het perceel C 176 (zie bijlage VI).

In onze werkgroep vigeert ook een opvatting om het gegeven dat de vondsten op de "Zure Maat" gedaan zijn, als "niet betrouwbaar", weg te laten. In dat geval komen meerdere percelen op grond van de betrouwbare én feitelijke gegevens in aanmerking, hetgeen leidt tot de volgende hypothese.

Hypothese II

Als terreinen waarop de fragmenten gevonden kunnen

zijn komen in aanmerking de percelen: C 176, 272 en 273.

4.4. *Overige hypothesen*

Het terreinonderzoek heeft geen enkele Romeinse vondst in de omgeving opgeleverd. Nu zou het kunnen zijn dat deze sporen onder lagen sediment van overstromingen bedolven zijn geraakt. Dit blijkt echter niet de meest waarschijnlijke verklaring, gezien het feit dat er enige kilometers verderop veel Romeinse en Inheems-Romeinse sporen gevonden zijn. Uitgaande van de veronderstelling dat Janssen niets vermeldde over de opgraving omdat hij buiten de fragmenten geen funderings- of bewoningssporen tegenkwam en ook geen aanwijzingen dat er nog meer stukken in de grond zouden zitten, reden waarom hij ook geen pogingen ondernam om de locatie degelijk te markeren, komen we tot de volgende hypothesen:

Hypothese III

De fragmenten hebben nooit deel uitgemaakt van een grafmonument ter plaatse.

Hypothese IV

Er zijn ter plekke geen verdere fragmenten meer aanwezig.

Daar de fragmenten in de buurt van of mogelijk

in een gewezen rivierbedding lagen en daar het om een vijftal fragmenten ging die tesamen maar ongeveer 400 kg wogen, vermoeden wij:

Hypothese V

De fragmenten hebben gediend als ballast voor een schip dat de toenmalige Rijn bevoer en dat ter plekke gezonken of tot zinken gebracht is.

5. NABESCHOUWING

In de inleiding stelden we ons ten doel om een compilatie te geven van de beschikbare literatuur t.a.v. de vindplaats. Buiten een aantal reeds vrij algemeen bekende gegevens, opgenomen in de bijlagen I, III, IV, en V, hebben we, dank zij prof. Dekker, de beschikking gekregen over nieuwe gegevens, opgenomen in de bijlagen II en VI.

Terwijl de brief van Janssen aan de Beaufort (bijlage II) geen feiten aan het reeds bekende toevoegde, was dat wél het geval met de kaart uit het kasboek van de familie de Beaufort (bijlage VI). De informatie, hierdoor verkregen, was tot nu toe niet bekend en was de belangrijkste aanleiding om de hypothese van Haefkens dat de vondsten op het perceel C 170 gedaan zouden zijn, te verwerpen.

In de tweede doelstelling: precisering van de

vindplaats, menen we ook geslaagd te zijn. We zijn van mening dat we overtuigend aangetoond hebben dat de vindplaats niet op C 170 ligt. We zijn er echter niet in geslaagd om met zekerheid aan te geven, waar de vondsten dan wél gedaan zijn, o.i. komen de percelen C 176, 272 en 273 in ongeveer gelijke mate in aanmerking als vindplaats, zij het dat mogelijk C 176 een iets grotere kans maakt om de vindplaats te zijn.

Door juist niet, koste wat kost, één vindplaats aan te willen wijzen, door uitvoerig onze overwegingen te geven én door alle beschikbare gegevens als bijlage in dit verslag op te nemen, menen we ook in de derde doelstelling geslaagd te zijn. De lezer kan, onze overwegingen zélf toetsend aan de literatuur, de resultaten daarvan als uitgangspunt nemen voor eigen onderzoek.

De in paragraaf 4.4. gestelde hypothesen t.a.v. de functie van de fragmenten en de eventuele aanwezigheid van nog andere fragmenten ter plekke, moeten een stuk vrijblijvender zijn, zij zijn alleen te handhaven door gebrek aan bewijs tegen. We realiseren ons dat ieder moment een terreinvondst in die omgeving deze hypothesen zou kunnen falsifiëren en zouden dat zelf allerminst betreuren. Toch leek het ons zinvol om ze op te nemen, ware het alleen maar om oeverloos speculeren te voorkomen.

Hoewel de kans dat er ter plekke nog meer fragmenten gevonden zouden kunnen worden niet groot geacht mag worden, lijkt het ons toch van belang om alert te zijn op grondverzet op de genoemde drie percelen, zie bijlage IX. Of dit zou moeten gebeuren door de percelen tot "archeologisch beschermd gebied" te verklaren of anderszins, laten we aan het oordeel van de daartoe bevoegde instanties over.

Werkgroep Historische Kring
"Tussen Rijn en Lek"

december 1981

BIJLAGE I

"Over een Romeinschen Steen"

In het jaar 1839 te Werkhoven opgegraven.

Den 15 December jl. had de oudminnaar van Putten, op den huize Hardenbroek (Prov. Utrecht), de vriendelijkheid mij te begeleiden naar eene landhoeve onder Werkhoven, waar zich, volgens ZEd.⁸ mij vroeger gegeven berigt, een vreemde steen zou bevinden, welke Zed. giste Romeinsch, voor mijne onderzoekingen althans belangrijk, te zijn. Gezegde hoeve hoorde, aan den Heere de Beaufort te Utrecht, en werd bewoond door den landman de Bruin, wiens werklieden, volgens zijne verzekering, den steen, ten jare 1839, op eene aanmerkelijke diepte hadden opgegraven. Wij vonden

hem dan ook nog op die hoeve aanwezig, doch kon men door zijne onreinheid nauwelijks de steen-soort onderkennen. De landman had de goedheid hem op verzoek met water te zuiveren, waarbij mij bleek, dat het een brok kalksteen was, ter eener zijde voorzien van beeldwerk. Uit de nadere beschouwing van dit beeldwerk meende ik te mogen opmaken, dat de steen het bovenstuk van een grooten Romeinschen grafsteen of een epithema was. Deszelfs bedroeg nog 0,18 el; de breedte 0,81 el, zijnde zoo wel van onder als aan beide zijden afgebroken; de middelbare dikte scheen 0,38 el te bedragen. Het daarop zichtbaar geworden beeldwerk was op omstreeks $\frac{1}{3}$ levensgrootte, van vrij goede bewerking en 0,065 el uitspringende. Ofschoon het niet weinig geschonden was, kon men toch het volgende onderkennen. In het midden der breedte, bevond zich boven, een rond schild van 0,20 el middellijn, in welks midden eener naakte vrouwelijke buste, naar het scheen. Het aangezigt was te zeer geschonden, om de gelaatstrekken te onderscheiden, doch scheen het eene jeugdige persoon, van hoofddekkel ontbloot enkel met losse krullende haren voorzien, te zijn, Van dit schild daalde aan elke zijde eene guirlande of koord neder; welke regtsch uit bladeren bestond, en in een' knop of bal, die met drie kruisen zich kruisende banden omwonden was, eindigde en die linksch een bloote band scheen te zijn. Onder de guirlande, zag men, aan de regterzijde, het boven-

ste gedeelte van een vrouwelijk hoofd in profiel en naar de rechterzijde gekeerd. Het hoofdhaar was in smalle, nette, naast elkaar liggende vlechten, opgestoken op den kruin in eenen knoop vereenigd; terwijl een gedeelte van hetzelfde, van het voorhoofd langs het aangezicht, golven-vormig omgebogen, afwaarts daalde. De houding van het hoofd en het levendige, geopende, oog, scheenen aan te toonen, dat de vrouw, die hoogstwaarschijnlijk stond, in beweging was. Aan de linkerzijde van het schild, bevonden zich onder de koord twee boven-gedeelten van mannelijke hoofden, naar het scheen, door eene regtstandige fakkel (van welke ook slechts het bovenstuk overig was) van elkander afgescheiden. Het ééne hoofd, naast bij het schild, was eenigzins naar den linkerschouder overgebogen (wellicht de uitdrukking van rust) en achter hetzelfde zag men twee koorden of linten, welke dier wijze om de bovenhangende koord geslagen waren, dat men vermoeden zou, dat zij den persoon, bij wiens hoofd ze gezien werden, van achter hadden omstrikt. Het andere hoofd was, even als de fakkel, meer regtstandig, en het scheen, dat de fakkel bij dat hoofd behoorde, zoodat de persoon, tot welke het hoofd behoorde, den fakkel met de linkerhand omhoog scheen gehouden te hebben; misschien was die persoon een genius. Aan geen van de hoofden kon men de aangezigten meer onderscheiden; ook bleek niet duidelijk of zij van kort haar, dan van

een ronde, zich plaat aan het hoofd aansluitende, muts, voorzien waren. Het gelukte mij niet uit deze geschonden fragmenten één geheel te vormen, te moeilijker, omdat de steen niet slechts van onder, maar ook aan de beide zijden afgebroken was. Inmiddels scheen men het geheel voor Romeinsch te moeten houden en uit den aard van het beeldwerk en de wijze, waarop het was aangebragt, te moeten afleiden, dat het tot een' grafsteen of epithema behoord had. De voorstelling is misschien van een mijthisch karakter, of heeft betrekking tot den dood, de lijkplegtigheden of den toestand na den dood. Het vrouwelijke hoofdje op het schild is vermoedelijk de persoon, of een der personen, wier aandenken men door dit gedenkteeken heeft gehuldigd. Misschien dat eene latere, op de plaats waar deze steen gevonden is, te doene ontgraving, gelegenheid geeft, dit, naar het schijnt niet gewone, beeldwerk te herstellen, en daardoor de juiste beteekenis van hetzelfde te bepalen. Hiertoe bestaat eenige hoop. Immers de landman de Bruin verzekerde, dat men gelijktijdig en op dezelfde plaats een' veel grooteren steen gevonden had, dien men echter, wegens de bijzondere zwaarte, in den grond had laten zitten. Het vermoeden is diensvolgens natuurlijk, dat het beschreven fragment tot dien grooteren steen behoort. De akker, waar hetzelfde gevonden is, heet zure maat, en de landlieden weten de plaats aan te wijzen, waar de grootere steen nog

onder de aarde bedolven zoude zijn; zoodat van die zijde weinig zwaarigheid zal bestaan hem terug te vinden; waartoe, naar men in het belang der wetenschap wenscht, spoedig pogingen mogen worden in het werk gesteld. Dit is te meer te wenschen, omdat het vinden van een' Romeinschen steen op die plaats, voor de oude topographie onzes lands gewigtig is, kunnende daardoor met meer juistheid de rigting van den Romeinschen weg worden bepaald, die van Wijk op Utrecht, en verder langs den linker Rijn-oever, zal geloopt hebben. De plaats, waar het beschreven fragment is opgedolven, ligt in eene rechte lijn tusschen Utrecht en Wijk, wanneer men ter ééner zijde het oog op de Doms-kerk te Utrecht, en ter andere, op de Jans-kerk te Wijk vestigt. Ook verdient het opmerking, dat op deze zelfde plaats, de oude of kromme Rijn, die in deszelfs korten loop tusschen Wijk en Utrecht, zoo vele en vreemde bogten heeft, het allernaaste bij den weg komt, en zeer nabij de plek, waar de steen gevonden is, voorbij vloeit. Indien dan die steen het gedeelte van een' Romeinschen grafsteen ware, en men bedenkt, dat de Romeinen gewoon waren, de graven aan de openbare wegen te plaatsen, waarvan ook, gelijk bekend, de opschriften sta en siste viator getuigen, zo zou hij, in vereeniging met het andere aangevoerde dienen kunnen, om de rigting van den Romeinschen weg in die streek eenigzins nader te bepalen. Die weg, waarvan men voor vele

jaren onder Vechten een bevloerd gedeelte meent ontdekt te hebben, heeft zich misschien aan de Hoogstraat bij Wijk aangesloten mogelijk zelfs dáár geloopt, waar thans de Hoogstraat ligt, al moet men zich ook op goede gronden overtuigd houden, dat het hoofdkarakter der Hoogstraat en ook der daaronder ontdekte bevoering niet Romeinsch, maar Frankisch en wel uit vrij laten tijd is, gelijk ik in het IIde stuk mijner oudheidkundige mededeelingen eerlang nader hoop aan te toonen.

L.J.F. Janssen

Leyden,
den 27 Dec. XLII.

*Overgenomen uit: Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht, IX (1843) p.p. 109-113.
Auteur: L.J.F. Janssen.*

BIJLAGE II

Wijk bij Duurstede, den 2
Maart 1844

WelEdelgeboren Heer,

Woensdag 11. een paar malen vergeefs gepoogd hebbende UWelEdelgeboren te spreken, werd ik, door mijn noodzakelijk vertrek herwaarts verhinderd om gebruik te maken van UWEG. vergunning van den volgende middag UWEG. te mogen bezoeken. Ik moet derhalve langs dezen, meer gebrekkigen weg, de vrijheid nemen, UWelEdelgeboren de voorname aangelegenheid, weshalve ik UWEG. persoonlijk mijn opwachting wenschte te maken, bekend te maken.

Voor eenige jaren werd er op een' akker aan UWelEdelgeboren toebehoorende, gelegen onder Werkhoven en onder den naam van Zure maat bekend, een brok kalksteen op gegraven, voorzien van enig beeldwerk en reliëf, Door mij in het jaar 1842 bij den pachter van dien akker bezigtigd en als Romeinsch van afkomst gegist. De pachter verzekerde, dat men gelijktijdig, met den ploeg (?), nog op een ander soortgelijk, doch naar het scheen nog grooter, stuk steen gestoten had; hetwelk men evenwel in den grond had laten zitten. Nu scheen het mij toe, dat eene na-

sparing en nagraving naar het laatstgemelde brok zeer gewenscht was, en zoude ik daartoe gaarne de gelegenheid mij willen ten nutte maken, waarin ik thans door mijn kort verblijf alhier, verkeer; terwijl de toestand van den, thans nog niet bezaaiden, akker, zulk eene kleine nasparing zonder eenig nadeel veroorlooft. Hiertoe echter vermeen ik vooraf UWelEdelgeboren's toestemming vriendelijk te moeten inroepen; vooral ook uit dien hoofde, omdat ik het voor 't wetenschappelijk onderzoek en nut, hoogstgewenscht zoude achten, dat het mogelijk wederoptesporen brok steen, nevens het vroeger gevondene en thans nog op UWelEdelgeboren's hoeve te Werkhoven liggende, in de groote archeologische verzameling te Leijden werden ingelijfd; natuurlijk onder behoorlijk defrayement van de mogelijk door den pachter der hoeve reeds gemaakte kosten, en onder die voorwaarden, welke UWelEdelgeboren anders nog zoude meenen te moeten maken? Hoogstaangenaam zou het mij derhalve zijn, wanneer UWelEdelgeboren mij met de gewenschte toestemming tot zoodanige nasparing wilde begunstigen, alsmede met het bericht of, en op welke voorwaarden UWelEdelgeboren genegen zoude zijn, het mogelijk nog wedertevinden stuk steen, nevens het nog aanwezige, voor de, mede onder mijn opzigt staande Leijdsche archeologische verzameling aftestaan. Alleen belangstelling in de bevordering van vaderlandsche wetenschap geeft mij grond om bij UWelEdelgeboren te

hopen op verontschuldiging van deze vrijmoedigheid en op een niet ongunstig besluit van UWelEdelgeboren, en ik behoef UWelEdelgeboren wel nauwelijks te verzekeren, dat van deze voor onze verzameling zoo hoogstgunstige beschikking op de meest kiesche wijze ter tijd aan het publiek zou kennis gegeven worden.

Daar de tijd mijner aanwezigheid alhier oogenschijnlijk nog slechts van zeer korten duur zal wezen, veroorloof mij nog slechts het verzoek, om mij, zoo het mogelijk ware, met omgaande, door een enkel woord van UWelEdelgeboren's gevoelen en gezindheid ten deze kennis te willen geven?

Met de meeste hoogachting en onderscheiding heb ik de eer mij te onderschrijven,

UWelEdelgeboren Heer,

UWelEdelgeboren gehele
en dienstw. dienaar
Dr. L.J.F. Janssen
Conservator van 's Rijks
Museum van Oudheden te
Leijden.

(Tekst naar een copie van document T 177, in het bezit van het Rijksarchief te Utrecht).

BIJLAGE III

ROMEINSE GRAFFEILERS IN NEDERLAND ¹⁾

door H. Brunsting

Op drie plaatsen in Nederland zijn overblijfselen gevonden van grote Romeinse grafmonumenten, behorende tot de groep der zgn. grafpijlers, waarvan de "Igeler Säule" bij Trier de enige die nog overeind staat, de bekendste is. Helaas zeggen in alle drie de gevallen de vondstomstandigheden weinig of niets, want op geen der drie plaatsen kunnen de fragmenten met een fundament of een grafveld in verband gebracht worden. Zodoende weten wij niet, of wij hier met verslept materiaal (spolia) te doen hebben of dat het monument oorspronkelijk in de omgeving van de vindplaats verrees.

Dit laatste mag men misschien aannemen bij den grafpijler van Werkhoven, ten Z. van Utrecht gelegen. Hier liep n.l. aan den linker oever van den "Kromme Rijn" oudtijds de Romeinse weg van Nijmegen (Noviomag-

¹⁾ Over Romeinse grafpeilers zie vooral: H. Dragendorff en E. Krüger, *Das Grabmal von Igel*, 1924; W. von Massow, *Die Grabmäler von Neymagen*, 1932; M.E. Marien, *Les Monuments funéraires de l'Arlon romaine*, in *Ann. de l'Inst. Arch. du Luxembourg*, LXXVI, 1945; M.E. Marien, *Monuments funéraires de Buzenol*, in *Bull. des Musées d'Art et d'Hist.*, 1943, 1944.

nus) over de Betuwe naar Vechten (Fectio) en Utrecht (Trajectum). Hoewel totnogtoe van een Romeinse nederzetting te Werkhoven nog niets gebleken is, is het toch heel goed mogelijk, dat deze nog onder latere rivieraanslibbing verborgen ligt. Recente vondsten schijnen in die richting te wijzen. Hier kan dus een villa gelegen hebben, waarbij het grote familiegrafteken behoorde. (Overigens zou dit de Noordelijkste villa van het Continent zijn!). De fragmenten werden gevonden in twee etappes. In 1839 was op een stuk bouwland, genaamd "Zure Maat" onder Werkhoven, toebehorende aan den heer I.F. de Beaufort, "op een aanmerkelijke diepte" het eerste stuk (fragment A) gevonden met een medaillon tussen twee guirlandes, waaronder drie koppen en een fakkel. L.J.F. Janssen kreeg het te zien 15 december 1842 en beschreef het in het Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht, 9^e jaargang 1843, p. 109-113. De vinder, landman de Bruin verzekerde, dat een grotere steen in den grond was achter gebleven, en zo werden onder leiding van Janssen in Januari 1844 "voor rekening van den lande" nog vier fragmenten opgedolven, die met het eerste, geschenk van De Beaufort, naar het Museum te Leiden werden getransporteerd en aldaar Febr. 1845 geïnventariseerd met de merken B.W. 1, 2a-c 3. Het museumverslag over 1845 (Staatscourant, 18 febr. 1845) vermeldt deze opgraving

zonder verdere bijzonderheden. Over de vondstomstandigheden zijn wij dus slecht ingelicht.

Bewaard zijn fragmenten van twee blokken kalksteen (fig. I) waarvan het ene oorspronkelijk 118 x 89 x 35 cm mat en het andere, dat rechts aansloot, 38 x 102 cm bij een onbekende hoogte. Links zal een dergelijke steen aangesloten hebben, zodat de voorzijde boven werd afgesloten door twee guirlandes tussen drie médaillons. Voorgesteld is rechts een vrouw (zittend?) op natuurlijke grootte, gekleed in een dun gewaad, waarover een mantel. Om den hals bevindt zich een parelsnoer met rond hangertje, terwijl op de borst een versiersel hangt (?) in den vorm van een achtspakige wiel van 8 cm middellijn. Links van de hoofdfiguur ziet men drie of vier kleinere figuren, voor zover herkenbaar vrouwelijk op ongeveer 13 levensgrootte. Twee zijn duidelijk zittend de derde zit misschien op den schoot van de grote vrouw van een vierde schijnt boven links het hoofd aanwezig. De sporen op het smalle fragment daaronder zijn hier niet duidelijk. Van de kleine figuren is die rechts boven bezig met spinnen: de kluwen ongeponnen wol is tegen de rechtse guirlande zichtbaar, met linten omwonden; de spoel hangt daaronder; het hoofd, met eigenaardig spits kapsel, is naar rechts gekeerd en de blik gericht naar de spinnende vingers. Het meisje zit op een kruk met drie naar buiten ge-

bogen poten. Van de andere kleine figuren is niet veel te zeggen: de onderste steekt de rechterhand uit en haar kleet is op den linker schouder met een rond knoop of fibula vastgemaakt tussen de beide koppen boven links bevindt zich het bovineinde van een fakkel. De aanwezigheid van het spinnende meisje zou kunnen wijzen op de drie Moiren, de Pareen of *Tria fata* der Romeinen. De spinster is dan *Clotho*, maar het is moeilijk onder de verdere figuren de beide anderen, gewoonlijk *Lachesis* en *Atropos* genoemd te herkennen. Het is mogelijk dat die links van het middenmedaillon een schaal op den schoot heeft, waarin dan de loten zouden kunnen liggen, die soms een attribuut van *Lachesis* vormen, maar zeker is dit niet. De fakkel is in dit verband al even slecht te verklaren als de vierde kop links¹⁾). Het is dus ook heel goed mogelijk dat er hier een vrouw met vier kinderen is voorgesteld: links zou dan de echtgenoot, zittend of staand, afgebeeld geweest kunnen zijn. Het is wel zeer aanlokkelijk op het terrein nog eens te zoeken naar verdere resten!. In de medaillons boven de groep ziet men zeer beschadigde koppen. Of wij hier met beelden van voorouders

1) Over de Moiren en hun attributen vgl. de artikelen in Roscher, *Lexikon d. gr. u. röm. Mythologie* s. v. *Moirai*; Daremberg en Saglio, *Dictionnaire des Antiq. gr. et rom.* s. v. *Fatum*; Pauly-Wissowa, *R.E.* s. v. *Moirai*.

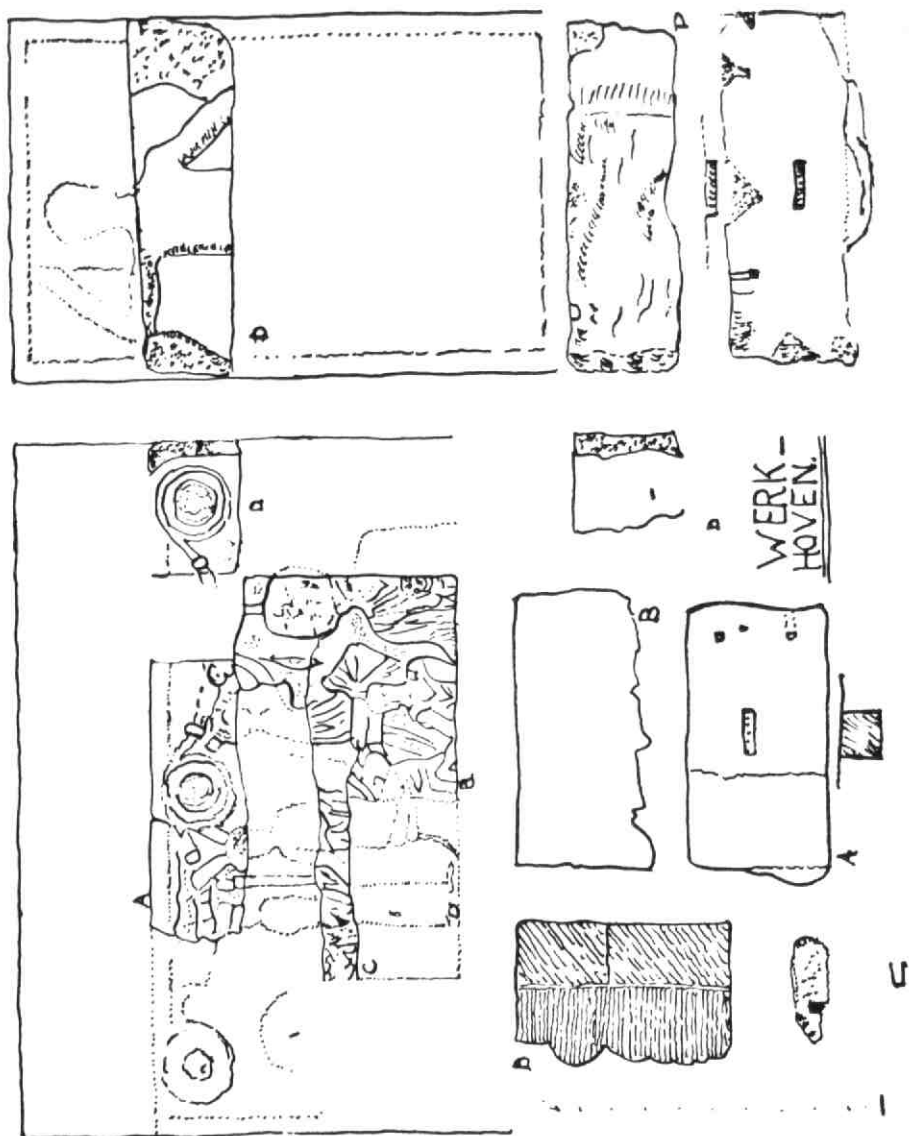

FIG. 1

(imagines clipeate) te doen hebben, is moeilijk te beslissen.

Op den zijkant rechts was een bijne levensgrote, naakte figuur voorgesteld, de rechterhand blijkbaar leunend op een lans of drietand: de rechterarm hangt schuin naar beneden. De figuur stelt waarschijnlijk voor Juppiter met lans en bliksem, al is ook Neptunus met drietand en dolfijn niet uitgesloten. Eigenaardig is, dat het hoofd boven fragment D uitstak en dus hoger uitstak en dus hoger geplaatst was dan de afsluitende lijst met medaillons en guirlandes aan den voorkant. Het verschil in hoogte kan men zich aangevuld denken door een inscriptie, die dan (ongewoon) boven de figuren stond. Mogelijk is misschien ook nog een normaal driehoekig fronton aan de voorzijde en een doorbroken fronton aan de smallere zijkanten. Daarboven bevond zich ongetwijfeld een pyramidevormig dak als normaal bij een grafpijler.

Zowel interpretatie als reconstructie bieden dus nog vele moeilijkheden. Op Fig. I is een schets gegeven met enkele aanduidingen voor de reconstructie. In het Museum worden de fragmenten juist tot een geheel samen gevoegd. Bij Espérandieu (no. 6668) vindt men een minder juiste afbeelding naar de oude opstelling. Beter is de lithografie bij W. Pleyte, Nederlandse Oudheden, Batavia Pl. XI, 2a, b.

Vit: Antiquité Classique XVII p.p. 73-77

BIJLAGE IV

Brief van burgemeester Haefkens aan Dr. Brunsting

Schalkwijk, 11 oktober 1951.

Aan de WeEd. ZeerGel. Heer Dr. H. Brunsting

Rijksmuseum voor Oudheden,

te

L E I D E N

WeEd. ZeerGel. Heer,

Eindelijk heb ik 't genoeg U de beloofde gegevens toe te zenden naar aanleiding van ons onderhoud in het begin van dit jaar betreffende het Romeinse grafmonument, dat in 1839 is gevonden op de "Zure Maat" onder de gemeente Werkhoven.

Uit mijn toelichting zult U zien dat geen ander perceel dan no. 170 in aanmerking kan komen als vindplaats, zulks naar aanleiding van de nasporen in het kadaster der gemeente Werkhoven.

Ik hoop U ten volle van dienst te zijn geweest en een steentje te hebben mogen bijdragen in het opsporen van de vindplaats van bedoeld monument.

Met de meeste hoogachting,
gaarne Uw dw.
w.g.
A.B. Haefkens
Burgemeester van Houten,
Schalkwijk en Tull en 't Waal
te Schalkwijk

In een aantekening onder aan de brief wordt verwezen naar het artikel van Janssen (opgenomen in bijlage I).

BIJLAGE V

Brief van burgemeester Haefkens aan
Dr. Modderman

Schalkwijk, 11 oct. 1951

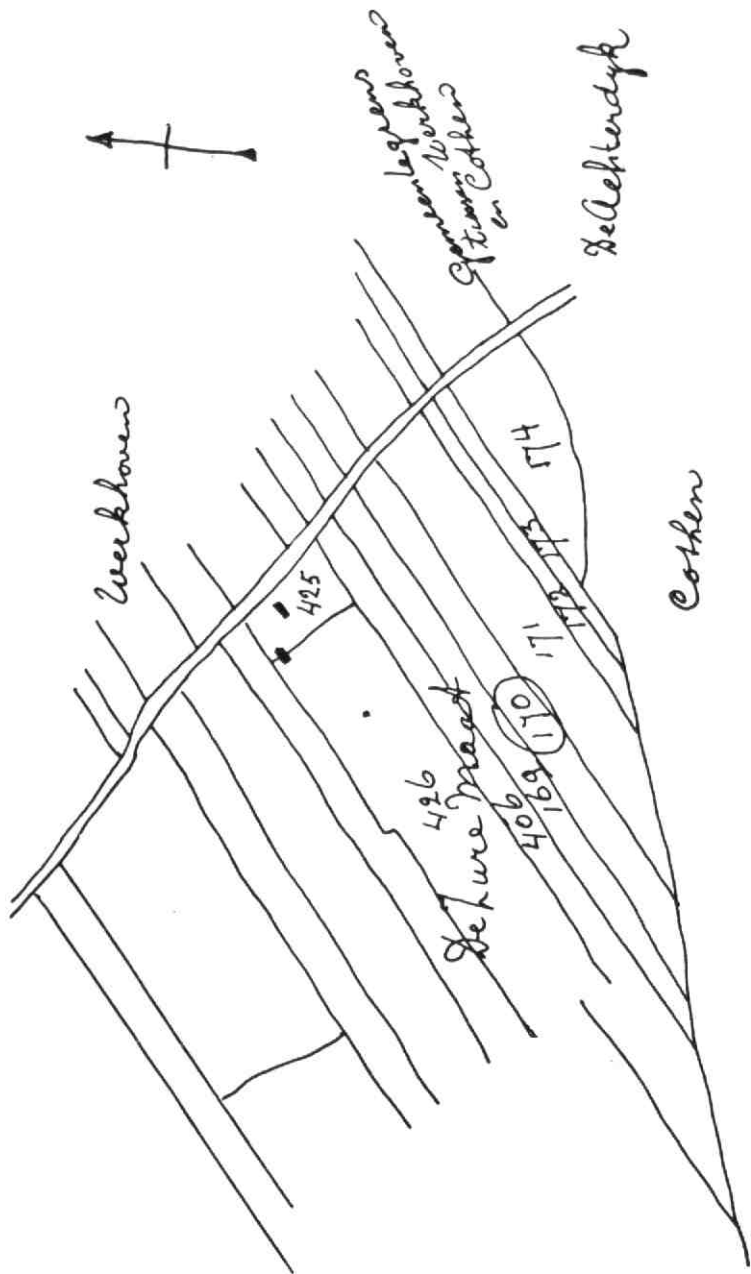
Aan Dr. Modderman

Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
Kleine Haag 2
te Amersfoort

Zeer Geachte heer Modderman,

Eindelijk kan ik U de beloofde gegevens van "De Zure Maat" in verband met het in 1839 aldaar gevonden Romeinse grafmonument doen toekomen. Ik heb ze ook gezonden aan Dr. Brunsting.

Te Uwer oriëntering sluit ik hierbij nog een ruwe schetsje in hetgeen, naar ik hoop, voldoende duidelijk zal zijn.

Kad. Gm. t. Werkhoven
 Sectie @ - 2^e blad.

Volgens het door mij in het kadastrale leggers ingesteld onderzoek moet 't monument zijn gevonden op perceel no. 170, hetgeen moge blijken uit het volgende:

Het perceel behoorde vroeger bij de boerderij "t Klooster" waarvan de Bruin in 1839 pachter was en in eigendom toebehoorde aan Mr. Joachim Ferdinand de Beaufort, te Utrecht. Dit perceel is in 1842 of 1843 door erflating overgegaan op Arnoud Jan de Beaufort, te Leusden. In 1864 is het door scheiding overgegaan op Ferdinand Joachim de Beaufort te Utrecht, en in 1935 op Ernestine F. de Beaufort, echtgenote van Jhr. Dr. C.J. Sandberg van Leuvenum te Elspeet (gemeente Ermelo). Deze laatste verkocht het in 1935 aan de N.V. "De Schoutenwaard" te Amsterdam.

De percelen 425, 426, 406, 169 en 171 behoren van oudsher toe aan M.J. Vernooij te Cothen (bewoner van "De Nieuwe Winkel" aan de Nachtdijk).

De percelen 170, 172 en 173 aan de N.V. "De Schoutenwaard" te Amsterdam en perceel 174 aan Dr. A.J. de Beaufort te Zeist.

Ik hoop hiermede een steentje te hebben mogen bijdragen in het opsporen van de vindplaats van bedoeld monument.

Met de meeste hoogachting en vriendelijke groeten,

Uw dw.

w.g.

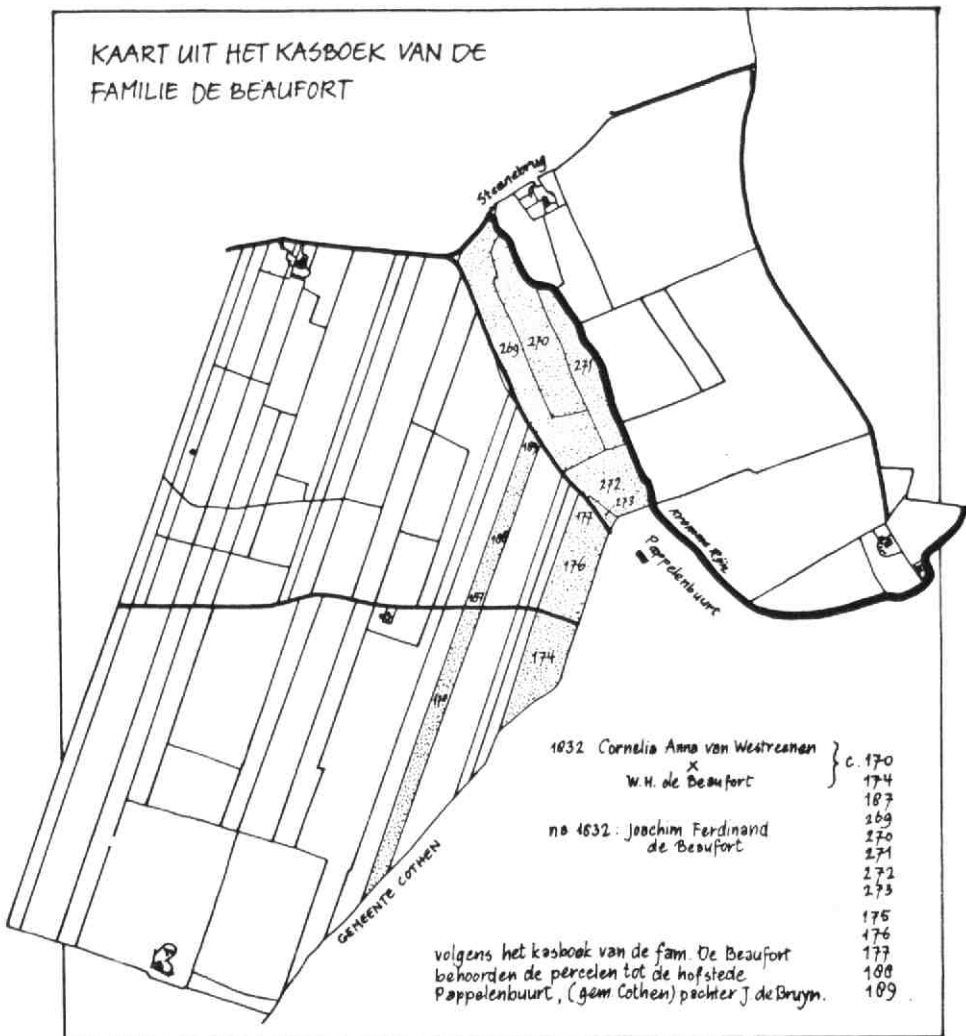
A.B. Haefkens

Burgemeester van Houten,

Schalkwijk en Tull en 't Waal

BIJLAGE VI

KAART UIT HET KASBOEK VAN DE
FAMILIE DE BEAUFORT

BIJLAGE VII

Brief van H.T. v.d. Pas + antwoord

Mijne Heren, Utrecht, woensdag 12 okt.
(ingek. 12 okt. 1960)

Aangaande mijn studie over de Romeinse archeologie van Werkhoven wilde ik U de volgende kwestie voorleggen:

In 1839 werd op een akker onder Werkhoven bij de Zure Maat, toebehorend aan Jkh. de Beaufort, in leen aan een zekere de heer de Bruin, een grafsteen opgegraven. Bij deze vondst werden meerdere grafstenen geconstateerd, welke echter wegens bijzondere zwaarte niet naar boven konden worden gehaald.

Mijn vraag nu is, welke akker aan Jkhr. de B. resp. de Bru. toebehoorde.

Gaarne antwoord verwachtend, verblijf ik,

w.g.

H.T. van de Pas

Frans Halsstraat 10

UTRECHT

Van het gemeentebestuur van Werkhoven
antwoord op 17 oktober 1960:

Aan den WelEd. Heer H.T. v.d. Pas

Frans Halsstraat 10

UTRECHT

Naar aanleiding van uw schrijven d.d. 12 oktober l.l. betreffende het vinden van een grafsteen in een akker op de Zure Maat in deze gemeente, deel ik U mede dat de steen thans gevonden is in het perceel Sectie C, no. 170 thans toebehorende aan B. Kemp, landbouwer, Nachtdijk, Cothen.

W.g.

De gemeentesecretaris.

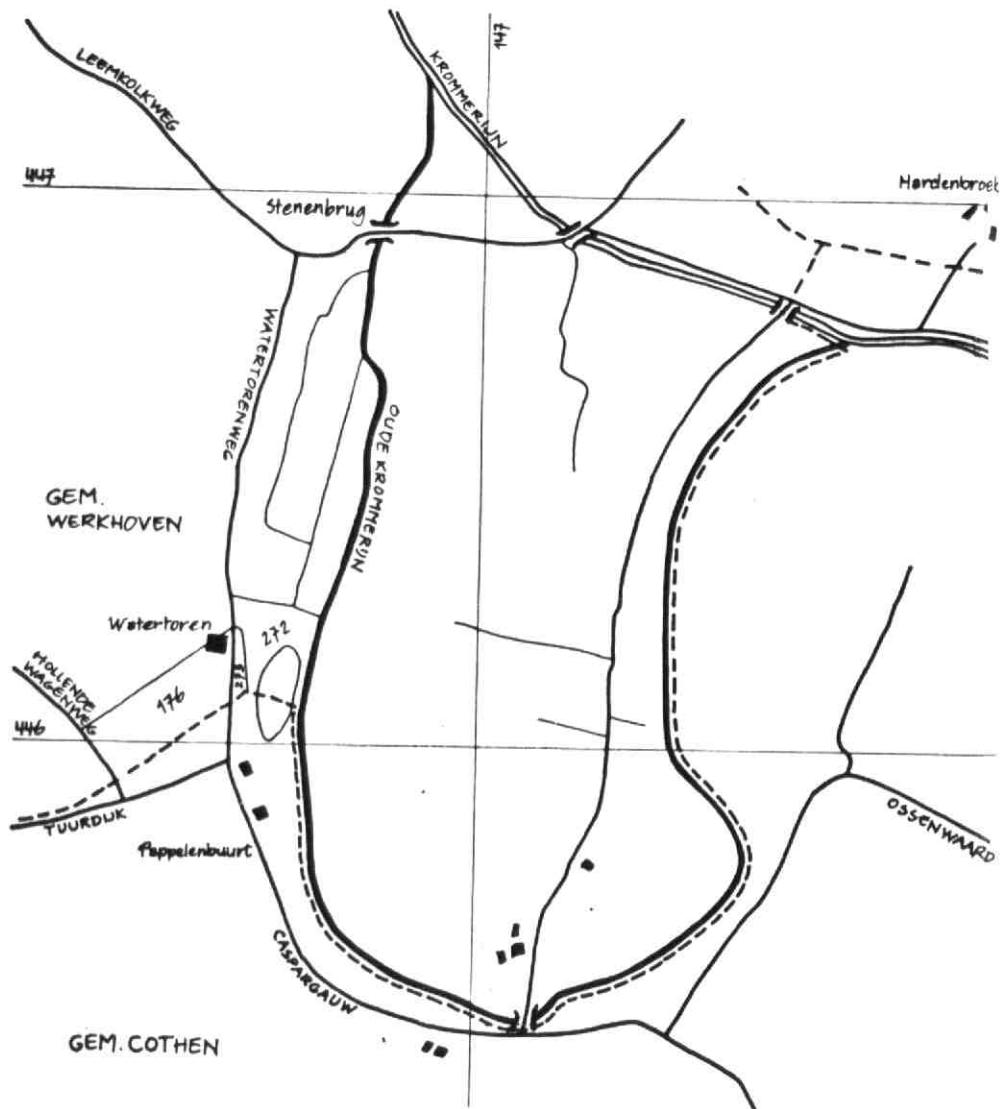
BIJLAGE VIII

KAART VAN HET KROMME RIJN GEBIED (R.O.B. neg. nr. 718-7/1)

BIJLAGE IX

KAART VAN HET WAARSCHIJNLIJKE VONDSTEGEBIED

SCHETSKAART 1:20.000

Historische demografie

De historische demografie (HD) bestudeert omvang, samenstelling en verloop van de bevolking in het verleden. Voor verklaringen van de waargenomen ontwikkelingen wordt gezocht naar krachten die op het demografisch gedrag invloed gehad kunnen hebben. Men kan daarbij denken aan oorlogen en het verloop van graanprijzen. Maar het verloop van de bevolking kan (mede) verklaren wat er op ander terrein gebeurde. Bijvoorbeeld: pogingen om het landbouw-areaal uit te breiden kunnen zijn ingegeven door bevolkingsgroei.

De historische demografie is een jong vak, dat vooral in Frankrijk en Engeland veel is beoefend. Er wordt onder meer gebruik gemaakt van volkstellingen (sedert 1829 in Nederland om de tien jaar gehouden, voordien soms weleens), die minder betrouwbaar zijn naarmate ze ouder zijn. Om een indruk te krijgen van het aantal inwoners kan de HD ook gebruik maken van ander materiaal, vooral fiskale registers. Zo werd vroeger belasting geheven op de haardsteden, waarschijnlijk de woningen. Die werden nu en dan geteld en wanneer we er van uitgaan dat er gemiddeld vier of vijf personen per huis woonden, kunnen we ongeveer het inwonertal 'berekenen'.

Het verloop van de bevolking wordt bestudeerd met behulp van de kerkelijke doop-, begraaf- en trouwregisters die in het algemeen sedert de zeventiende eeuw bewaard zijn gebleven. Sinds 1811 is er in Nederland de Burgerlijke Stand, waar die gegevens worden genoteerd door de overheid. Over migratie is uit dit materiaal met grote moeite ook wel iets te leren, maar tot het midden van de negentiende eeuw weten we daar weinig van af. De Franse demograaf L. Henry heeft in de jaren 1950 een methode ontwikkeld die de 'gezinsreconstructie' wordt genoemd. Daarbij wordt de stamboom van een hele bevolking samengesteld. Een heel werk, want voor de reconstructie van een bevolking van 1.000 zielen moeten

toch al gauw 10.000 kaartjes worden geschreven. Toch zijn er al in enkele honderden dorpjes van dergelijke onderzoeken verricht. Daaruit kunnen we veel leren: huwelijksleeftijd (bij vrouwen \pm 26 jaar, bij mannen wat ouder), het voorkomen van voorechtelijke zwangerschappen (bij zeer velen het geval), leeftijd waarop een moeder gemiddeld haar laatste kind kreeg (39 à 40 jaar), de vraag of men aan geboortenregeling deed, het gemiddeld aantal kinderen per gehuwde vrouw (4 à 5) enzovoort. Boeken waarin een dergelijk onderzoek wordt beschreven zijn in het algemeen uitstekende bedektuur: dor en vol onleesbare grafieken en tabellen.

Het leven van onze voorouders werd telkens bedreigd door ernstige epidemieën, hongersnoden en oorlogen. In 1798 heeft Thomas Malthus dat onder woorden gebracht in zijn 'Essay on the principle of population'. Geen origineel boek, maar het kreeg grote invloed omdat het verscheen toen velen bang waren dat de Franse revolutie naar Engeland zou kunnen overslaan. De armen behoeften helemaal niet in opstand te komen, zei Malthus. Ze waren namelijk arm door een natuurwet die het recht van overleven ontnam aan degenen die niet konden leven van hun inkomen. Als armen voedsel of macht kregen, zouden ze zich maar gaan voortplanten en dan kwamen er nog meer mensen. Net als de andere levende wezens werd volgens Malthus de mens beheerst door geslachtsdrift, zodat de neiging bestond om de hele wereld te bevolken. De bevolking groeide volgens een meetkundige rij (1,2,4,8...) terwijl de voedselproduktie volgens een rekenkundige rij toenam: 1,2,3,4... Dus was hongersnood of een andere ramp onafwendbaar. Malthus heeft geen gelijk gekregen omdat de mens kans heeft gezien om de voedselproduktie sterk op te voeren (onder andere door het telen van gewassen die stikstof binden, afgewisseld met gewassen die stikstof gebruiken en later in de negentiende eeuw door kunstmest), en door de groei van het aantal mensen in bedwang te houden. Vooral sedert in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds meer en steeds effectiever geboortenregeling werd toegepast.

Omstreeks 1750 begon de bevolking eerst snel te groeien. We kunnen dat verschijnsel nog niet geheel bevredigend verklaren, omdat het beschikbare materiaal niet van al te goede kwaliteit is. Voordien groeide de bevolking niet onbelemmerd: er zijn uitlatingen waaruit blijkt dat er al in het verre verleden pogingen werden gedaan om zwangerschap te voorkomen (vgl. N.Himes, Medical history of contraception). Men paste de coitus interruptus toe, maar ook allerlei wondermiddelen zoals vingers knippen tijdens de coitus. Groei van de bevolking werd ook geremd doordat de meeste vrouwen niet jong trouwden, terwijl er in West-Europa veel ongehuwd bleven (nonnen!). Velen vonden dat er pas kon worden getrouwd wanneer er voldoende inkomsten waren om een gezin te onderhouden. Al die jaren wachten verkleinden de bevolkingsgroei. Want al was het wel zo dat zeer veel huwelijken 'gedwongen' waren, de kans op een zwangerschap was veel kleiner dan in een huwelijk. Door dit alles groeide de bevolking in 'normale' jaren meestal een klein beetje: minder dan één procent. Normaal was de sterfte ongeveer 3 à 3½% van de bevolking, terwijl de geboorte op 3½ à 4% lag. Rampen wieden telkens weer velen weg. Maar terwijl de ramp nog voortduurde, raakten velen aan de nieuwe toestand gewend en begon het geboortecijfer alweer te stijgen. Verhoogde mortaliteit ten gevolge van bijvoorbeeld een epidemie trof vooral de zwakkeren. Na afloop van de ramp was er dus een relatief krachtige bevolking overgebleven. Omdat veel volwassenen waren overleden waren er voor de jonge overlevenden veel arbeidsplaatsen, boerderijen en bedrijven 'vrijgekomen'. Ze konden daardoor met een goed inkomen en vol vertrouwen de toekomst tegemoet zien. Daarom trouwden ze jonger dan normaal en dus werden er al gauw méér kinderen geboren dan normaal het geval was. Daardoor herstelde de bevolking zich na een ramp in snel tempo. Tenminste, als er niets bijzonders aan de hand was. Dat het ook ánders kon, blijkt uit hetgeen er gebeurde na de verschrikkingen van de 'zwarte dood', een pest-epidemie die omstreeks 1350 Europa trof. Met golven kwam deze killer daarna terug, tot omstreeks 1720 toe. Men stond er volkomen machteloos tegenover,

omdat noch de oorzaak, noch de bestrijdingswijze bekend waren. Het gevolg was dat velen in paniek raakten. Ze vluchtten weg en droegen zo de ziekte en de verspreiders ervan (rattenvlooien) met zich mee. Of ze slachtten massaal de 'schuldige' Joden af. (vgl. Ph.Ziegler, The black death). Het effect van een ramp werd mede bepaald door het stadium van de bevolkingsontwikkeling-op-lange-termijn waarin men zich bevond. Er is een 'seculaire' trend waar te nemen: 1100 stijging tot 1300, daling tot 1450, stijging tot 1650, daling tot 1750. Een ramp had veel meer effect wanneer de bevolking zich in een dalende fase van de trend bevond dan wanneer de trend steeg. Bij daling was er weinig werk, weinig inkomen, voedseltekort e.d.

Veel in de geschiedenis van de bevolking is nog niet verklaard. Er waren grote verschillen tussen de landen, tussen streken in de landen, tussen steden en platteland, tussen dorpen onderling. Zo zorgde de kwaliteit van het drinkwater in West-Nederland er tot ver in de negentiende eeuw voor, dat daar een veel hogere sterfte was dan in de rest van het land. De godsdienst kon invloed uitoefenen op huwelijksgewoonten, enzovoort (vgl. E.W.Hofstee, De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw). Er valt dus nog heel wat te onderzoeken. Maar zeker is, dat de 'goeie ouwe tijd' niet in het verleden heeft gelegen. Voor wie méér wil weten nog twee titels van inleidende boeken: A.Armen-gaud, Geschiedenis van de wereldbevolking (ligt bij De Slegte) en M.Flinn, The european demographic system 1500-1820 (veel titels in de literatuuropgave daarvan).

P.D. 't Hart